

MAŁGORZATA BIEŃKOWSKA*

Socjologia pogranicza – badania pogranicza w ujęciu białostockiego środowiska socjologicznego

Pogranicze jest agorą. Tutaj ten, który nie jest w dialogu z innym, wegetuje na peryferiach. Środek tej kuli znajduje się zawsze w spotkaniu, czyli wszędzie, a jej obwód w tym, co nietknięte innością, czyli nigdzie.

Pogranicze odbiera granicy bezwzględność cienkiej linii, Która w otwartej przestrzeni rozcina i dzieli, wyjąławszy Wszystko w obszarze najbliższego sąsiedztwa

(Czyżewski, 2016: 40)

Celem prezentowanego tekstu jest zarysowanie historii badań socjologicznych nad pograniczem w Instytucie Socjologii i Kognitywistyki Uniwersytetu w Białymstoku¹. Rozwój badań nad pograniczem jest przede wszystkim związany z postacią prof. Andrzeja Sadowskiego, twórcy Instytutu i działającej w jego ramach Katedry Socjologii Wielokulturowości.

W prezentowanym tekście chcę prześledzić to, jak ewoluowały badania dotyczące szeroko rozumianej narodowości do socjologii pogranicza, socjologii wielokulturowości. Niewątpliwie ośrodek w Białymstoku był jednym z pierwszych, o ile nie pierwszym, w którym podjęto tematykę pogranicza nie tylko w kontekście teoretycznym, ale i empirycznym. To tu w 1992 roku powołano pismo naukowe „Pogranicze. Studia społeczne”, które skoncentrowane jest na tematyce socjologii pogranicza, narodu, wielokulturowości. W pierwszym komitecie redakcyjnym pisma zasiadali tacy badacze, jak: Grzegorz Babiński, Zbigniew Kurcz, Leszek Gołdyka, Andrzej Sakson, Andrzej Sadowski, Jerzy Nikitorowicz, Marian Malikowski, Jacek Leoński, Kazimierz Krzysztofek, Włodzimierz Pawluczuk, z czasem grono to było poszerzane o kolejne osoby reprezentujące środowisko naukowe związane z profilem pisma.

Dr hab. Małgorzata Bieńkowska (m.bienkowska@uwb.edu.pl) – Instytut Socjologii i Kognitywistyki Uniwersytetu w Białymstoku

¹ Instytut Socjologii UwB powstał w 1998 roku na bazie wcześniej istniejącego Instytutu Filozofii i Socjologii filii Uniwersytetu Warszawskiego w Białymstoku. Obecnie nosi nazwę Instytutu Socjologii i Kognitywistyki.

Joanna Kurczewska w tekście *Metafory granicy w socjologii pogranicza* zauważa rozwinięcie się w Polsce studiów naukowych z zakresu socjologii pogranicza, akcentuje ona ich zróżnicowanie: „(...) różne socjologie pogranicza, i te bardziej teoretyczne, i te bardziej empiryczne, interesują się różnymi typami granic (społecznych, politycznych, kulturowych) i coraz częściej i wnikliwiej zajmują się granicami międzypaństwowymi, wykorzystując wyobraźnię i instrumentarium socjologii nowoczesności oraz wyobraźnię i instrumentarium socjologii ponowoczesności” (Kurczewska, 2008: 45).

Przywołany we wstępie fragment wiersza Krzysztofa Czyżewskiego *Pogranicze* obrazuje sposób rozumienia pogranicza bliski temu, co od początku charakteryzowało dociekania naukowe badaczy i badaczek związanych z ośrodkiem w Białymstoku. W ich rozważaniach dominowało zakotwiczenie pogranicza w kontekście terytorialnym, wyznaczonym przez linie granicy. Stopniowo to rozumienie ulegało pogłębieniu, poszerzeniu o całe spektrum rozważań związanych z tym, jakie zjawiska społeczne i kulturowe mogą występować na pograniczu.

Andrzej Sadowski stale dopracowywał stosowaną terminologię i ją udoskonalał. W 2004 roku proponował trzy kategorie socjologiczne do analizy pogranicza:

- 1) *społeczny obszar pogranicza* (pole badań socjologii pogranicza),
- 2) *pogranicze społeczne* lub *społeczno-kulturowe* jako podstawową kategorię badawczą socjologii pogranicza,
- 3) *wieź terytorialną* (por. Sadowski, 2004: 22–27).

W 2008 roku pokusił się on o refleksje nad stanem badań w Polsce, badań nawiązujących do pogranicza. Refleksja ta pociągała za sobą rewizję pojęć używanych przez badaczy i próbę ich uporządkowania. Autor zauważał bowiem, że kategoria pogranicza jest stosowana dość elastycznie i poszczególni autorzy odnoszą się do różnych desygnatów. Sadowski wskazywał, że warto dokonać precyzyjnego rozróżnienia, czy mówimy o pograniczu społecznym, czy terytorium przygranicznym, transgraniczności itd. Pisał on, co następuje: „Podkreślam, że moim zdaniem absolutnie kluczową informacją, służącą do wydzielenia obszaru pogranicza, jest zamieszkiwanie tam przedstawicieli dwóch lub więcej zbiorowości w społecznej świadomości i traktowanych jako odrębne, różne. Może to być następstwo jakichś cech dystynktywnych, które w społecznej świadomości traktowane są jako wskaźniki odrębności lub – za Fredrikiem Barthem (...) – wynikają „z porządku uznawanych wartości, standardów moralności, na podstawie których ocenia się wyniki ludzkich działań” jako należących do grupy, bądź z niej wyłączonych. Za F. Barthem przyjmuję, że „nie ma prostych relacji między jednostkami etnicznymi a podobieństwami kulturowymi. Cechy brane pod uwagę nie są «obiektywne», ale takie, które sami aktorzy uważają za istotne” . Mogą to być zbiorowości w jakiś sposób wymieszane (pogranicze przejściowe) lub wyraźnie oddzielone jakąś postacią granicy (pogranicze stykowe) (...). Jeżeli tą granicą jest granica państwowa, to pograniczny

charakter obszarów nadgranicznych staje się w następstwie migracji i zasiedlenia przez migrantów o kulturze (-ach) traktowanej (-ych) jako odmienna (-e) w obrębie państwa lub w następstwie narastania trwałych kontaktów transgranicznych. Wszystkie inne badania socjologiczne i nie tylko, których tematyka badawcza, próbki badawcze itp. usytuowane są na obszarach nadgranicznych, moim zdaniem, po prostu nie mogą być określane jako badania nad pograniczem. Jest to bezrefleksyjne lub świadome zawłaszczanie kategorii pogranicza oraz wspieranie chaosu terminologicznego. Jeżeli nie dysponujemy społeczno-kulturową definicją sytuacji badawczej obszarów nadgranicznych lub przygranicznych, to zdecydowanie lepiej jest używać najszerszych pojęć socjologicznych i skupiać uwagę na swoich specyficznych problemach badawczych, aniżeli wprowadzać tematykę pogranicza. Wobec tego, moim zdaniem, w badaniach nad pograniczem powinno być przyjęte jako wyjściowe założenie występowania tam dwóch lub więcej zbiorowości wyposażonych w kultury oraz działań społecznych i kulturowych tych zbiorowości” (Sadowski, 2008: 18–19).

Badania nad pograniczem w naturalny sposób prowadziły do podejmowania także kwestii zróżnicowania kulturowego i wielokulturowości.

Początki badań nad wielokulturowością w Polsce

Idea wielokulturowości była w Polsce przedmiotem debat akademickich, wielu konferencji, tematem wiodącym w publikacjach naukowych. Anna Śliz i Marek Szczepański w tekście *Wielokulturowość: przekraczanie (nie)widocznych granic* ukazują nieustanną aktualność tej problematyki badawczej oraz wielość interpretacji tego, czym jest wielokulturowość, i tego, jakie są wobec niej postawy (Śliz, Szczepański, 2018: 28). Niewątpliwie wielokulturowość jest pojęciem odnoszącym się do wielu wymiarów rzeczywistości społecznej. Jednym z aspektów wielopoziomowości pojęcia wielokulturowości jest jej powiązanie z dyskursem politycznym. Można upierać się, że jest to pojęcie opisujące obiektywnie pewien stan rzeczy, jednak wydaje mi się to dość utopijne, ponieważ jeśli tylko zaczyna się mówić o relacji między grupą dominującą a mniejszościami, to rodzi to pytanie o to, kto legitymizuje status dominacji i podporządkowania. Sama idea wielokulturowości może też być rozumiana jako propagowany politycznie styl zarządzania społeczeństwem. Janusz Mucha zauważa, że: „Środowiska opiniotwórcze przedstawiają współlistnienie wielu grup kulturowych w ramach jednego systemu politycznego jako wartość pozytywną i gdy uda im się przekonać do tego poglądu znaczną część społeczeństwa, skonstruować instytucje dbające o współlistnienie i wprowadzić, choćby częściowo idee wielokulturowości do praktyki społecznej” (Mucha, 1999: 51–52).

Po 1989 roku, w atmosferze procesów transformacyjnych uwaga socjologów skupiona była głównie na relacjach z mniejszościami etnicznymi i religijnymi. Polityka narodowościowa władz PRL doprowadziła do tego, że w polskim dyskursie narodowościowym

świadomość współistnienia z innymi grupami etnicznymi i religijnymi uległa sepizacji. O tradycji wielokulturowego państwa polskiego, o jego przeszłości milczano, a nieliczni przedstawiciele mniejszości funkcjonowali na marginesie społeczeństwa, zepchnięci w niszę wewnętrznej egzotyki i „cepelii.” Stąd też na początku przemian transformacyjnych uwaga badaczy skupiona była na ukazaniu, że w Polsce mniejszości narodowe/etniczne istnieją, choć struktura narodowościowa państwa uległa radykalnej zmianie (por. Łodziński, 1998: 11–25).

Badania mniejszości białoruskiej

Początki zainteresowania problematyką pogranicza mają swoje źródło w pracy magisterskiej Andrzeja Sadowskiego i jego fascynacji fenomenem mniejszości białoruskiej na Podlasiu. Tematyka ta nie była zresztą przypadkowa, wynikała ona z specyfiki regionu, w którym prof. Sadowski się wychowywał. Obszar ten to serce pogranicza, teren, gdzie od wieków sąsiadują ze sobą różne grupy narodowe, wyznaniowe (por. Bieńkowska, Żelazny, 2015: 7–10). Miejsce urodzenia, codzienne doświadczanie kontaktu z innymi kulturami ukształtowały dominującą ścieżkę zainteresowań naukowych Andrzeja Sadowskiego. W 1971 roku opublikował on swój pierwszy tekst poświęcony tym kwestiom w piśmie „Acta Baltico-Slovica” wraz z A. Karpiuk zatytułowany *Procesy integracji białoruskiej grupy etnicznej na Białostocczyźnie*. W kolejnych latach ukazały się dalsze teksty poświęcone problematyce stosunków etnicznych czy mniejszości białoruskiej. Nie był to wtedy dominujący temat w pracy naukowej Autora, ale jak widać po latach z czasem stał się tematem najważniejszym. Warto jednak zaznaczyć, że publikowanie tekstów naukowych o sytuacji mniejszości narodowych w tamtych czasach nie było łatwe – świadczy o tym fakt, że jeden z tekstów Andrzeja Sadowskiego dotyczący małżeństw mieszanych został wstrzymany przez cenzurę w 1976 roku. Dopiero po 1989 roku problematyka narodu, mniejszości narodowych, stanie się pierwszoplanowym wątkiem badawczym. To czas, gdy w Białymstoku powołane do życia zostaje pismo poświęcone idei pogranicza, gdy powstaje wiele tekstów podejmujących kwestię aktualnego *status quo* mniejszości białoruskiej na wschodnim pograniczu Polski.

Początkowo analiza mniejszości białoruskiej osadzona była w perspektywie asymilacji (teksty z lat 70.), dalsze prace – te powstałe już po transformacji systemowej – wykraczały nieco dalej, ukazując też kulturę własną mniejszości białoruskiej. W 1991 roku ukazała się książka Sadowskiego *Narody wielkie i małe. Białorusini w Polsce*. Jej autor pisał wówczas o tym, że asymilację traktuje się jako naturalny proces społeczny prowadzący do upodobnienia się zbiorowości etnicznych – nawiązywał do prac szkoły chicagowskiej i Grzegorza Babińskiego. Analizując podejścia badawcze do problematyki mniejszości, zwracał uwagę na prace Ewy Nowickiej. Pisał za nią o tym, że należy zwrócić uwagę na stosunki społeczne, analizując sytuację mniejszości. „Takie podejście badawcze – moim zdaniem – może służyć do badania różnych grup etnicznych Europy

Środkowo-Wschodniej, gdzie ich tożsamość etniczna kształtowała się i kształtuje się nadal przede wszystkim w kontekście innych przeważnie większych grup etniczno-narodowych” (Sadowski, 1991: 15). Idąc dalej podkreślał on znaczenie religii w analizie odmienności mniejszości. W tej pracy także pojawiają się pierwsze próby systematyki tego, czym jest pogranicze i na jakie jego aspekty należy zwracać uwagę w badaniach. W książce Autor zauważa także kwestię polityki w funkcjonowaniu mniejszości białoruskiej – ukazuje rys społeczny mniejszości i znaczenie działalności politycznej Białoruskiego Stowarzyszenia Demokratycznego, które koncentrowało się na utrzymaniu podmiotowości mniejszości białoruskiej i odczarowywaniu stereotypów z nią związanych (por. Sadowski, 1991: 170–172).

„Tutejsi” – północno-wschodnie pogranicze i jego złożoność

Wraz z rozwojem zespołu badawczego kolejne prace naukowe były skoncentrowane na ukazaniu całej złożoności północno-wschodniego pogranicza. Badaniom poddano mniejszość białoruską, mniejszość litewską, mniejszość ukraińską, Tatarów, Żydów. Książka *Narody wielkie i małe. Białorusini w Polsce* stanowiła przykład tego, jak można analizować poszczególne mniejszości na pograniczach. Praca ta była kontynuowana przez doktorantki i doktorantów Autora.

W 2007 roku Małgorzata Bieńkowska opublikowała pracę *Polacy–Litwini–Białorusini. Przemiany stosunków etnicznych na północno-wschodnim pograniczu Polski*, w której dokonywała analizy porównawczej sytuacji mniejszości litewskiej i mniejszości białoruskiej na północno-wschodnim pograniczu Polski (Bieńkowska, 2007). Praca ta była próbą analizy przemian stosunków etnicznych po 1989 roku, rewizją tego, czy dotychczasowy asymilacyjno-akomodacyjny charakter relacji uległ zmianie. Autorka zestawiała w badaniach empirycznych dwie dominujące liczebnie na badanym obszarze mniejszości, ukazała odmienną ich relację z Polakami, odmienne strategie tożsamościowe, by przedstawić, jakim przemianom ulegają obie grupy i w jaki sposób odnoszą się do prób budowania wspólnej strategii kształtowania stosunków etnicznych między nimi a państwem polskim.

W 2008 roku ukazała się monografia *Fróba dialogu Polacy i Żydzi. Polacy i Żydzi w międzywojennym Białymstoku* Katarzyny Sztóp-Rutkowskiej, ukazująca świat miniony – funkcjonowanie mniejszości żydowskiej w przedwojennym Białymstoku. Grzegorz Babiński w recenzji wydawniczej pisał, że ta książka: „(...) będzie czytana nie tylko przez badaczy i studentów stosunków etnicznych. Może ona dostarczyć materiału do przemyśleń bardzo wielu osobom, o różnych orientacjach badawczych i politycznych. Problemem społecznym w Polsce jest nadal poszukiwanie odpowiedzi na pytanie, jak w wymiarze społecznym, publicznym prowadzić niedokończony w okresie międzywojennym dialog polsko-żydowski, przerwany nie tylko dramatem wojny i Holokaustu, ale także

długoletnim milczeniem w okresie Polski Ludowej. Odpowiedzią Autorki jest podkreślenie konieczności odwołania się do przeszłości, potrzeba jej rekonstrukcji, przypomnienia naszych wspólnych zawiłych, bardzo często konfliktowych, losów dziejowych, ale jednocześnie wspólnych zmagani o tożsamość polską i żydowską”.

W 2010 roku opublikowana została pośmiertnie praca Radosława Poczykowskiego *Lokalny wymiar pamięci. Pamięć zbiorowa i jej przemiany w północno-wschodniej Polsce* – nie odnosi się ona wprost do mniejszości etnicznych, ale celnie uzupełnia badania nad wschodnim pograniczem – ukazując, jak budowana jest narracja teraźniejszości w oparciu o rozmaite interpretacje przeszłości, jak w oparciu o to, co jest zachowane / bądź przemilczane, buduje się tożsamość, kreuje politykę różnorodności/wielokulturowości tego obszaru. Autor ukazuje to, co łączy, i co dzieli mieszkańców pogranicza.

W 2014 r. Andrzej Nikitorowicz opublikował książkę *Ukraińcy Podlasia. Dylematy tożsamościowe*. Była to praca, która ukazywała potrzeby tożsamościowe mniejszości ukraińskiej na Podlasiu. Praca ta koncentruje się na fenomenie mniejszości ukraińskiej, która wie, kim nie jest – dystansuje się w stosunku do mniejszości białoruskiej – buduje w ten sposób swoją specyficzną tożsamość. Jak zauważa w recenzji Halina Rusek: „A. Nikitorowicz weryfikuje mocno utrwalony w polskim społeczeństwie stereotyp łączący wyznanie prawosławne z tożsamością białoruską; w województwie podlaskim członkowie mniejszości ukraińskiej należą w większości do Kościoła prawosławnego, w innych regionach Polski – do grekokatolickiego. Nie oznacza to jednak, że na Podlasiu kształtuje się jakaś nowa autonomiczna tożsamość grupowa. Ukraińcy mieszkający w tym regionie deklarują poczucie łączności z pozostałą częścią mniejszości ukraińskiej w Polsce, wskazując jednocześnie cechy różnicujące” (Rusek, 2015:259).

W 2017 roku ukazała się praca Karoliny Radłowskiej *Tatarzy polscy. Ciągłość i zmiana* – jest to praca, w której autorka podjęła się unikatowych badań z autochtoniczną mniejszością tatarską, aby ukazać ją w aktualnym kontekście społecznego antymuzułmańskiego dyskursu medialnego. Radłowska odwołuje się do pracy Katarzyny Warمیńskiej z 1999 roku, ale idzie w swojej pracy znacznie dalej. We wstępie do tej publikacji Autorka pisze: „Z całą pewnością można (...) powiedzieć, iż problematyka tatarska nie została wyczerpana. Jak dotąd nie otrzymano np. satysfakcjonującej odpowiedzi na stawiane w różnych kontekstach pytanie o czynniki, które pozwoliły tej społeczności zachować własną tożsamość etniczną lub – używając za Lucjanem Krawcem bardziej obrazowej metafory – *sprawić, by nie rozplynęli się w morzu ludności chrześcijańskiej, jak to się stało z innymi braćmi, którzy z rozmaitych względów chrzest w przeszłości przyjęli*. Niniejsza praca będzie zatem próbą poszukiwania odpowiedzi na powyższe pytanie” (Radłowska, 2017:17). Ambitny cel zarysowany w przytoczonym fragmencie zdaje się być osiągnięty. Autorka „pokonała” odzwiernych, elitę, która monopolizuje prawo opowiadania o danej mniejszości, weszła w badaną społeczność, dotarła w pracy

terenowej tam, gdzie inni zatrzymywali się na opiniotwórczej tatarskiej elicie (Radłowska, 2017: 76).

Wymienione monografie nie ukazują wszystkich publikacji, szereg szczegółowych tekstów ukazywało się w piśmie „Pogranicze. Studia społeczne” czy pracach zbiorowych wydawanych w ramach cyklu międzynarodowych konferencji organizowanych przez Katedrę Socjologii Wielokulturowości.

Wyjście poza etniczność – studia z gender/ queer studies

Badania nad etnicznością wpisujące się w główny nurt socjologii pogranicza przeszły swoistą ewolucję poznawczą, mającą swoje źródło w ruchach emancypacyjnych i zmianach dominujących w społeczeństwach ideologii. Klasyczne ujęcie asymilacyjne zostało w latach 70. XX wieku wyparte przez teorie zakładające pluralizm, które miały tłumaczyć zjawisko odradzania się etniczności (por. Kivisto, 1997: 104–105). Fenomen odradzania się etniczności przykuł uwagę badaczy i stał się punktem wyjścia do weryfikacji wcześniejszych badań. Alberto Melucci podkreślał, że w latach 90. XX wieku badacze przestali się skupiać na ukazywaniu/zwalczaniu dyskryminacji, ile przekierowali swoją uwagę na kwestie identyfikacji (por. Melucci, 1996: 368). Will Kymlicka i Wayne Norman odwołują się do typologii stworzonej przez Jacoba Levy’ego, który usystematyzował to, o co obecnie walczą mniejszości w społeczeństwach liberalnych. Levy wymieniał, między innymi, walkę o legalizację tych zachowań, które są efektem systemów kulturowych (zwyczajów) danej grupy, a są karalne w świetle prawa obowiązującego w społeczeństwie, o samorządność dla mniejszości narodowych i społeczności lokalnych, zniesienie zewnętrznych i wewnętrznych ograniczeń wobec osób „spoza” kultury dominującej, szczególnie tych ograniczeń, które powodują społeczny ostracyzm, o upowszechnienie oraz szacunek dla wartości tradycyjnych ważnych dla grup mniejszościowych (por. Kymlicka, 1999: 25). Na podobne kwestie zwracają również uwagę John Rex (1994: 9), Beatrice Drury (1994: 20–22), Jürgen Fijalkowski (1994: 123–124).

Można zaryzykować stwierdzenie, że społeczeństwo polskie, które w okresie powojennym przyjęło narrację monoetniczności, monokultury lansowaną przez władze w okresie PRL z jednej strony po 1989 roku dość otwarcie przyjmowało informacje o zróżnicowaniu etnicznym, religijnym we współczesnej Polsce, ale ta otwartość właściwie zanika, gdy zaczyna się mówić o szerszej koncepcji niż zróżnicowanie etniczne, czy religijne. Idea społeczeństwa zróżnicowanego kulturowo, w którym wyraźnie dominuje większość polska (rzymsko-katolicka) nie budziła kontrowersji, ale przejście do idei społeczeństwa wielokulturowego, gdzie zanika dominująca pozycja budzi obawy. Zwracał na to uwagę w swoich pracach Andrzej Sadowski: „Przejście od społeczeństwa zróżnicowanego kulturowo do społeczeństwa wielokulturowego stwarza ogromne zagrożenia, jest kosztowne społecznie, ale daje także ogromne nadzieje i perspektywiczne

korzyści. Jak wskazują dotychczasowe wyniki badań, proces ów jest kosztowny ekonomicznie, w pierwszej fazie realizacji powoduje też wzrost konfliktów kulturowych. Oceniany jest także jako niesprawiedliwy, ponieważ pozbawia kultury większościowe ich dominującej pozycji w społeczeństwie oraz względem innych kultur. Powstaje pytanie, czy przedstawiciele kultur dominujących wyrażą zgodę na przekształcenia w kierunku multikulturalizmu? Korzyści zaś wiążą się przede wszystkim z usunięciem ze stosunków międzyludzkich zjawisk dyskryminacji, nierówności, predestynacji kulturowej. Wiążą się także ze stworzeniem równych szans wszystkim kulturom, wzmacniają przez to siłę ekonomiczną społeczeństwa, przenoszą reguły demokracji do sfery kulturowej, nadając jej pełniejsze znaczenie” (Sadowski, 1999: 38).

Słowa te zyskują na znaczeniu współcześnie, gdy społeczeństwo polskie nie tylko rozpoznaje wielokulturowość jako kwestię relacji między grupą dominującą a grupami, z którymi jest od dawna, ale też musi wypracować mechanizmy współobecności z nowymi grupami narodowymi, czy religijnymi, z którymi wcześniej nie dzieliło przestrzeni społecznej.

Od społeczeństwa zróżnicowanego kulturowo do wielokulturowości

Przyglądając się powstawaniu zespołu badawczego związanego z Katedrą Socjologii Wielokulturowości można zauważyć, że od pierwszych, nieśmiałych, zdanych na łaskę cenzorów tekstów z lat 70. XX w. o asymilacji ludności białoruskiej dziś możemy mówić o silnym zespole podejmującym tematykę wielokulturowości wielowątkowo².

Andrzej Sadowski był pierwszym badaczem w Białymstoku, który podejmował taką tematykę naukową, później dołączył do tego grona Jerzy Nikitorowicz, pedagog, który rozwinął ideę edukacji międzykulturowej. Z czasem wokół tych badaczy pojawili się współpracownicy rozwijający ich pomysły badawcze, a także swoje własne ujęcia.

W gronie socjologicznym tematykę narodowości, mniejszości narodowych podejmowali pod koniec lat 90. XX w. Katarzyna Sztop-Rutkowska oraz Małgorzata Bieńkowska, Radosław Poczykowski, Kazimierz Krzysztofek, Włodzimierz Pawluczuk. Dziś w tym gronie jest także Walter Żelazny, Urszula Ablazewicz-Górnicka, Karolina Radłowska, Katarzyna Niziołek, Małgorzata Skowrońska, Maja Biernacka. W badaniach fenomenu pogranicza i wielokulturowości towarzyszą nam dziś także koledzy nie tylko z pedagogiki, ale i filozofii czy historii oraz coraz liczniejsze grono doktorantów.

Po okresie analiz poszczególnych mniejszości, badania nowego ładu stosunków etnicznych na północno-wschodnim pograniczu uwaga zespołu skupiła się na tym, jakie jest i jakie może być społeczeństwo, które jest zróżnicowane kulturowo. Wielu autorów

² Szerzej piszę o tym w tekście *Od asymilacji do wielokulturowości*, [w:] *Pogranicza i multikulturalizm w warunkach Unii Europejskiej*, A. Sadowski, K. Krzysztofek (red.), Białystok: IS UwB, 2004, s. 73–88.

i autorem posługiwało się słowem „wielokulturowość”, które zyskiwało na popularności w dyskursie narodowym i publicystycznym. Jednak mówienie o wielokulturowym społeczeństwie polskim wydawało się i wydaje zbyt pochopne. Zwracał na to uwagę Sadowski w wielu swoich tekstach, analizując to, co charakteryzuje społeczeństwo zróżnicowane kulturowo, a co wielokulturowe, podkreślał on, że wielokulturowość to projekt przyszłościowy, pewien stan idealny, a nie faktyczny. Właściwie można uznać, że zróżnicowanie kulturowe jest faktem, a wielokulturowość współczesnych ujęciem teoretycznym. Jak pisze Andrzej Sadowski: „Teoria wielokulturowości to w gruncie rzeczy teoria stanu i procesu zaawansowanej integracji społeczeństwa zróżnicowanego kulturowo” (Sadowski, 2008: 204). Podkreśla on również, iż mimo różnorodności stanowisk teoretycznych dotyczących wielokulturowości, teorie te mają wspólny mianownik w postaci zaniegowania idei asymilacji, czy *melting pot*.

Czym jest owa wielokulturowość, do czego się odnosi? Co wnosi nowego do analiz socjologicznych? Badacze i badaczki dostrzegają wąskie i szerokie rozumienie wielokulturowości. Wąskie rozumienie odnosi się do dostrzegania jedynie grup zróżnicowanych etnicznie czy religijnie. Szerokie ujęcie ukazuje to pojęcie jako idealne narzędzie analityczne do badań nad relacją między grupą dominującą a mniejszościami społecznymi w ogóle. Zwraca na to uwagę m.in. Maja Biernacka. Prowadząc badania nad kulturowym zróżnicowaniem Hiszpanii, ukazuje ona rozważania o współczesnej debacie wielokulturowości w tym kraju:

„Od ponad trzech dekad, to jest od czasu zrzucenia przez społeczeństwo ideologicznego oraz systemowego jarzma frankizmu, socjologowie hiszpańscy uczestniczą w zbiorowym wysiłku rekonstrukcji dyskursu publicznego. W jaki sposób mówić o społeczeństwie, w którym mimo burzliwej historii, choćby wielkiego przeciw wpływu Maurów czy Żydów, dominowała homogeniczna wizja cywilizacyjna? Dzisiejsze układy instytucjonalne oraz polityka, wraz z pieczołowicie konstruowaną i nieustannie negocjowaną kulturą symboliczną stanowią odpowiedź na bagaż hiszpańskiej przeszłości imperialnej. Pewne praktyki społeczne, słowa, tematy oraz idee podlegają skrupulatnej eliminacji lub unikom. Zabiegi te nie mają charakteru jedynie praktycznego i oczywiście nie są czynione w moralnie neutralnym duchu. Desygnowane przedmioty uniku traktowane są jako niebezpieczne, odstręczające czy zdegenerowane. Niegdysiejsza dominacja cywilizacyjna Hiszpanii, będąca powodem do wielowiekowej chwały, semiotycznie łączona jest ze wstydlivym dzisiaj rasizmem, podobnie konfrontacja kojarzona bywa często z krwawym konfliktem” (Biernacka, 2011).

Warto tu odnotować także fakt, iż w 2008 roku obchodzono w Unii Europejskiej „Europejski Rok Dialogu Międzykulturowego”, którego główną ideą było promowanie dialogu międzykulturowego w państwach członkowskich Unii. Podkreślana wielokulturowość została tu również potraktowana wybiórczo, sprowadzona do dialogu między

odmiennymi nacjami i religiami. Narodowa Strategia dla Polski w ramach tego projektu za cel/ramę działania wyznaczała „politykę państwa polskiego wobec mniejszości etnicznych i narodowych oraz cudzoziemców”. Takie ujęcie wynika zapewne z dwóch przyczyn. Pierwsza odnosi się do polityki i wynika z prawicowego/konserwatywnego ujęcia wielokulturowości, które dąży do utrzymania modernistycznego porządku świata, polegającego na przejściu przez grupę dominującą głosów mniejszości, tak by utrzymać istniejący stan rzeczy przy równoczesnej iluzji otwartości i tolerancji. Drugą zaś związaną z praktyką społeczną diagnozuje Andrzej Sadowski: "Społeczeństwo, w którym uzewnętrzniła się zróżnicowanie kulturowe, jest początkowo na ogół słabo przygotowane do funkcjonowania w nowych warunkach, co przejawia się w praktyce, między innymi w postaci cenzury społecznej, ograniczeń mechanizmów ujawniania się różnorodności kulturowej, pojawiających się sprzeczności i konfliktów kulturowych" (Sadowski, 2008: 206).

Realizując badania w zespole skupionym wokół Katedry Socjologii Wielokulturowości, poszerzyliśmy swoje badania także o problematykę genderową, która stanowi nowy aspekt, wcześniej w zasadzie niedostrzegany w dyskusjach o relacjach społecznych. Nie tylko chodzi tu o skupienie się na kwestiach różnego statusu kobiet i mężczyzn w społeczeństwie, w różnych grupach etnicznych, ale także o to, jak społeczeństwo traktuje mniejszości seksualne. Temu poświęcone są badania Małgorzaty Skowrońskiej i Małgorzaty Bieńkowskiej.

Robert Kusek i Joanna Sanetra-Szeliga, we wstępie do *W stronę nowej wielokulturowości* stwierdzają: „Rok 1989 okazał się przełomowym nie tylko ze względu na polityczną rewolucję w regionie, ale także z tego powodu, iż otworzył nas na nową wielokulturowość, która manifestuje się obecnością w życiu publicznym szerokiego wachlarza inności. Tradycyjnie rozumiana wielokulturowość w dzisiejszym pluralistycznym, mobilnym, niesłychanie szybko zmieniającym się społeczeństwie nie wystarcza, gdyż w obecnych warunkach nie można sprowadzać się wyłącznie do poszanowania różnic narodowościowych czy religijnych. Nowa wielokulturowość to poszukiwanie Innego we wszelkiego rodzaju odmiennościach, na peryferiach dominujących dyskursów i nieobecności; w przedstawicielach mniejszości seksualnych, w osobach starszych, niepełnosprawnych, kobietach” (Kusek, Sanetra-Szeliga, 2010: 12). Zwraca na to także uwagę Andrzej Sadowski w rozmowie z Katarzyną Niziołek, kiedy pytany o to, czym jest wielokulturowość, stwierdza: „W publicystyce pojęcie wielokulturowości jest używane do określenia sytuacji, w której obok siebie zamieszkują przedstawiciele dwóch lub więcej grup narodowych, etnicznych, wyznaniowych... i na tym koniec. Podczas gdy rzeczywisty proces przeobrażeń, który obecnie obserwujemy, wskazuje, że owych wymiarów zróżnicowań kulturowych jest o wiele więcej. Nie sprowadzają się one tylko do narodowych czy religijnych. Dotyczą też wymiarów regionalnych, lokalnych i ekonomicznych. Związane są także z płcią i stylem życia. Różnice te są niezwykle istotne w warunkach demokracji.

A więc kwestia wielokulturowości, wielości kultur, okazuje się bukietem o wiele bogatszym, niż to wynika z powierzchownego oglądu” (Niziołek, 2008: 167).

Pisząc o wielokulturowości, część z nas krytycznie odnosi się do fasadowej polityki wielokulturowej podejmowanej przez władarzy Białegostoku. Małgorzata Skowrońska w tekście *O trudnych spotkaniach wielokulturowości i kategorii gender/queer* nawiązuje do historii dyskusji o nowym logo województwa podlaskiego, stworzonym przez Leona Tarasewicza. Logo to, to żubr składający się z wielobarwnej mozaiki. Kolorowy żubr symbolizuje wielokulturowy region, można więc sądzić, że uznano, że wielokulturowość jest idealnym chwytem marketingowym (por. Skowrońska, 2011: 61). Jednak ta marketingowa wielokulturowość jest bardzo wybiórcza – odnosi się ona do tego, co Katarzyna Niziołek nazwała „swojską” wielokulturowością (Niziołek, 2008: 95). Swojska wielokulturowość to ta przestrzeń, która jest powszechnie akceptowana, to narracja o Podlasiu od wieków zamieszkałym przez różne grupy etniczne, wyznaniowe. Owa swojskość kończy się tam, gdzie zaczynamy mówić o szerokiej definicji wielokulturowości. Małgorzata Skowrońska w przywołanym tekście opisuje projekt realizowany wraz z Centrum Ludwika Zamenhofs (CLZ). Projekt zatytułowany „Spotkanie z gender” (z 2010 roku) miał na celu pokazanie mniejszości seksualnych w kontekście wielokulturowego ośrodka i choć z perspektywy 2011 roku wydawało się, że można obwieścić sukces, głos innych wybrzmiał, odbyło się jeszcze kilka innych genderowych imprez w przestrzeni miasta, to jednak dziś trudno o optymizm. Po wyborach, zmianie układu sił w Radzie Miasta CLZ przeszło pod ściślejszą kontrolę miasta, a inicjatywy podejmowane w ramach tej placówki kulturowej uległy swoistemu ocenzurowaniu. W oficjalnej polityce władz miasta nie ma miejsca na pozaakademickie dyskusje o inności innej niż ta swojska i heteronormatywna. Nie przekłada się to jednak na zawieszenie badań nad szerokim ujmowaniem wielokulturowości przez zespół socjologów z Białegostoku. Małgorzata Bieńkowska, prowadząc badania nad mniejszościami etnicznymi, nad fenomenem Innego w społeczeństwie, skupiła z czasem swoją uwagę na osobach transseksualnych jako specyficznej mniejszości społecznej. Poświęciła tej tematyce szereg tekstów oraz monografię wydaną w 2012 roku. Ukazuje ona, że osoby trans stanowią mniejszość społeczną, a ich sytuacja w społeczeństwie polskim jest specyficzną soczewką tego, jakie to społeczeństwo jest w spotkaniu z Innym (por. Bieńkowska, 2012: 181–200). Podejmując analizę sytuacji trans kobiet i trans mężczyzn, autorka stawia także pytanie o transobywatelstwo, o kwestię praw mniejszości seksualnych w społeczeństwie (2013).

Reasumując – można uznać, że od namysłu nad małym narodem osadzonym na pograniczu doszliśmy w naszych badaniach do szeregu niuansów, jakie kryją się w relacji z Innym, w spotkaniu z wielokulturowością zarówno w wymiarze codziennego sąsiedztwa, poprzez kwestie polityczne, kreowanie dyskursu, budowanie pamięci. Dzisiejsze

badania prowadzone w Białymstoku odnoszą się do różnych aspektów wielokulturowości:

- do problematyki dyskursu pamięci – szczególne miejsce zajmuje tu praca Katarzyny Sztop-Rutkowskiej poświęcona pamięci społeczności żydowskiej w Białymstoku, czy praca Radosława Poczykowskiego poświęcona pamięci w przestrzeni Białegostoku;
- do sytuacji Tatarów polskich – badania Karoliny Radłowskiej,
- do pamięci bieżącego, pamięci narodowej w percepcji sztuki zaangażowanej, teatru partycypacyjnego – badania Katarzyny Niziołek,
- do problematyki mniejszości seksualnych, gender i transstudies – Małgorzata Bieńkowska, po części także Małgorzata Skowrońska,
- do kwestii relacji między językiem a wielokulturowością, ze szczególnym akcentem na analizę fenomenu idei Ludwika Zamenhofs – badania Waltera Żelaznego,
- do problemu różnicy w warunkach demokracji – badania Małgorzaty Skowrońskiej, Katarzyny Sztop-Rutkowskiej,
- do problematyki migracji – badania Barbary Cieślińskiej, Katarzyny Winieckiej,
- do badań partycypacji kulturowej – badania Małgorzaty Skowrońskiej i Macieja Białousa,
- do analizy społeczeństwa Katalonii – badania Mai Biernackiej,
- do analiz kapitału kulturowego – badania Urszuli Abłażewicz-Górnickiej,
- do analiz teoretycznych wielokulturowości w ujęciu Bonaventury de Sausa Santos (Jakub Barszczewski),
- do analiz teoretycznych tego, czym jest dziś wielokulturowość, zróżnicowanie społeczne, jaki zakres tematyczny mieści się w socjologii pogranicza – Andrzej Sadowski,
- do analiz mniejszości ukraińskiej na Podlasiu – Andrzej Nikitorowicz.

Gdyby szukać nici łączącej prace całego zespołu socjologicznego, byłyby to niewątpliwie tożsamość społeczna i szeroko ujmowana wielokulturowość analizowane w wielu kontekstach społecznych, kulturowych i temporalnych. Nawet jeśli wielokulturowość wydaje się koncepcją utopijną, możliwą do zaistnienia wyłącznie w debatach teoretycznych, nie umniejsza to jej znaczenia w kontekście pytań, do których prowokuje. Bowiern mówiąc o wielokulturowości, dotyka się takich obszarów, jak to, komu przyznaje się pełnię praw obywatelskich, kto może istnieć w przestrzeni publicznej, a kto jest z niej wykluczany/ spychany na margines życia prywatnego, komu daje się prawo do legitymizowania własnej wizji systemu normatywnego itd. Przywołując koncepcję Pierre'a Bourdieua, wyznacza to, kto ma prawo do prawomocnej definicji świata i symbolicznego narzucania jej pozostałym członkom społeczeństwa.

Literatura

- Bieńkowska M. 2004. *Od asymilacji do wielokulturowości*. [W:] *Pogranicza i multikulturalizm w warunkach Unii Europejskiej*. Red. A. Sadowski, K. Krzysztofek. Białystok: Wyd. UwB,

- Bieńkowska-Ptasznik M. 2007. *Polacy-Litwini-Białorusini. Przemiany stosunków etnicznych na północno-wschodnim pograniczu Polski*. Białystok: Wydawnictwo UwB
- Bieńkowska M. 2010. *Od wielokulturowości do postkolonializmu*, „Pogranicze. Studia społeczne”, tom 16, s. 41–62.
- Bieńkowska M. 2012. *Transseksualizm w Polsce. Wymiar indywidualny i społeczny przekraczania binarnego systemu płci*, Białystok: wyd. UwB.
- Bieńkowska M. 2013. *Transobywatelstwo po polsku: transseksualista/tka jako obywatel*, „Pogranicze. Studia społeczne”, tom 13.
- Bieńkowska M., Żelazny W. 2015. *Wstęp* [w:] „Pogranicze” (red. Bieńkowska, Żelazny), Białystok: Wydawnictwo UwB
- Biernacka M. 2011. *Młode pokolenie Hiszpanów wobec odmienności: problemy społeczeństwa wielokulturowego*, „Pogranicze. Studia społeczne”. Tom 18.
- Czyżewski K. 2016. *Ścieżki pogranicza*. Sejny: Fundacja Pogranicza.
- Drury B. 1994. *Ethnic Mobilisation: Some Theoretical Considerations*, [w:] *Ethnic Mobilization in Multi-Cultural Europe*. Red. J. Rex, B. Drury. Hampshire: Avebury.
- Fijalkowski J. 1994. *Conditions of Ethnic Mobilization: The German Case*, [w:] *Ethnic Mobilization in Multi-Cultural Europ*. Red., J. Rex, B. Drury. Hampshire: Avebury.
- Kivisto P. 1997. *Multiculturalism as a Factor Shaping and Postmodernity in the Light of Globalisation*. [W:] *Dylematy tożsamości europejskich pod koniec drugiego tysiąclecia*. Red. J. Mucha, W. Olszewski. Toruń: UMK.
- Koopmans R., Statham P. 2000. *Migration and Ethnic Relations as a Field Political Contention: An Opportunity Structure Approach*, [w:] *Challenging Immigration and Ethnic Relations Politics*. Red. R. Koopmans, P. Statham. Oxford: University Press.
- Kowalska B. 2008. *Kontrola kobiecej cielesności. Uwagi o muzułmańskiej zasłonie, orientalizmie i fundamentalizmie*, [w:] *Ucieleśnienia II. Płeć między ciałem a tekstem*. Red. J. Batory, A. Wieczorkiewicz. Warszawa: IFiS PAN.
- Kymlicka W., Norman W. 1999. *Citizenship in Culturally Diverse Societies: Issues, Context, Concepts*, [w:] *Citizenship in Diverse Societies*. Red. W. Kymlicka, W. Norman. Oxford: Oxford University Press.
- Melucci A. 1996. *The Post-Modern Revival of Ethnicity*, [w:] *Ethnicity*. Red. J. Hutchinson, A.D. Smith. Oxford: Oxford University Press.
- Kurczewska J. 2008. *Metafory granicy w socjologii pogranicza*. „Studia Litteraria Polono-Slavica” nr 8, s. 43–69, <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=7228/> dostęp 19.04.2019.
- Łodziński S. 1998. *Przekroczyć własny cień. Prawne, instytucjonalne oraz społeczne aspekty polityki państwa polskiego wobec mniejszości narodowych w latach 1989–1997*, [w:] *Mniejszości narodowe w Polsce. Praktyka po 1989*. Red. B. Berdychowska. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.
- Mucha J. (red.). 1999. *Oblicza etniczności. Studia teoretyczne i empiryczne*, Kraków: Nomos, s. 51–52.
- Nikitorowicz A. 2014. *Ukraińcy Podlasia. Dylematy tożsamościowe*. Kraków: Nomos.
- Niziołek K. 2008. *Białystok miasto pogranicza, miasto wielokulturowe*, [w:] *Warto zapytać o kulturę 3. Obcy – Inny – Swój*. Red. K. Czyżewski. Białystok – Sejny: Urząd Marszałkowski Województwa Podlaskiego i Ośrodek Pogranicze – Sztuk, Kultur, Narodów.
- Niziołek K. 2008. *Wykorzystać wielokulturowość – rozmowa z Andrzejem Sadowskim*, [w:] *Historia, pamięć, tolerancja. Nauczanie o wielokulturowości i lokalnej historii*. Red. K. Niziołek, R. Poczykowski. Białystok: Fundacja UwB.

- Pawluczuk W. 1998. *Ukraina. Polityka i mistyka*. Kraków: Nomos.
- Poczykowski R. 2010. *Lokalny wymiar pamięci. Pamięć zbiorowa i jej przemiany w północno-wschodniej Polsce*. Białystok: Wydawnictwo UwB.
- Radłowska K. 2017. *Tatarzy polscy. Ciągłość i zmiana*. Białystok: Fundacja Sąsiedzi.
- Rex J. 1994. *Ethnic Mobilisation in Multi-Cultural Societies*, [w:] *Ethnic Mobilisation in a Multi-Cultural Europe*. Red. J. Rex, B. Drury. Hampshire: Avebury.
- Rusek H. 2015. *Ukraińcy Podlasia. Dylematy tożsamościowe – recenzja*, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne”, nr 15.
- Sadowski A. 1991. *Narody wielkie i małe. Białorusini w Polsce*. Kraków.
- Sadowski A., Karpiuk A. 1997. *Procesy integracji białoruskiej grupy etnicznej na Białostoczczyźnie*, „Acta Baltico-Slavica”. suplement do t. 7, Warszawa.
- Sadowski A. 1999. *Zróżnicowanie kulturowe a społeczeństwo obywatelskie*, „Sprawy Narodowościowe”, nr 14–15.
- Sadowski A. 2004. *Pogranicze jako przedmiot badań socjologicznych w warunkach integracji europejskiej*, [w:] *Pogranicza i multikulturalizm w warunkach Unii Europejskiej*, tom 1. Red. A. Sadowski, K. Krzysztofek. Białystok: Wydawnictwo UwB.
- Sadowski A. 2008. *Dialog w społeczeństwie zróżnicowanym kulturowo*, [w:] *Etniczność – o przemianach społeczeństw narodowych*. Red. M. Szmeja. Kraków: Nomos.
- Sadowski A. 2008. *Pogranicze – pograniczność – tożsamość pograniczna*, „Pogranicze. Studia Społeczne”, tom 14.
- Skowrońska M. 2011. *O trudnych spotkaniach wielokulturowości i kategorii gender/queer*, „Pogranicze. Studia społeczne”, tom 18.
- Solomos J., Schuster L. 2000. *Citizenship, Multiculturalism, and the Politics of Identity. Contemporary Dilemmas and Policy Agendas*, [w:] *Challenging Immigration and Ethnic Relations, Politics*. Red. R. Koopmans, P. Statham. Oxford: University Press.
- Śliz A., Szczepański M. 2018. *Wielokulturowość: przekraczanie (nie)widzialnych granic*, [w:] *Transgraniczność w perspektywie socjologicznej. Europa – podzielona wspólnota*. Red. M. Zielińska, B. Trzop, D. Szaban. Zielona Góra: wyd. Lubuskie Towarzystwo Naukowe.
- Sztop-Rutkowska K. 2008. *Próba dialogu. Polacy i Żydzi w międzywojennym Białymstoku*. Kraków: Nomos.

Sociology of Borderland

– Studies by the Białystok Sociological Community

The aim of the presented paper is to show the history of the development of research on social minorities in the environment of Białystok sociologists. This research center, located on the north-eastern borderland of Poland, was one of the first in Poland to develop research in the field of borderland sociology. With time, the research subject has been expanded, from the analysis of the assimilation of the Belarusian minority to the contemporary face of the idea of a multicultural society, discussing not only nationality, religiosity, but also non-heteronormities.

Key words: borderland, multiculturalism, nation, ethnicity, sexuality